УДК 343.985+343.13

Ходанович В. О.,
кандидат юридичних наук,
докторант докторантури і аспірантури
Національної академії Служби безпеки України

НАУКОВИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ОПЕРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

SCIENTIFIC LOOK TO HISTORY OF DRAWING ON RESULTS OF OPERATIVE ACTIVITY IN INVESTIGATION OF CRIMES AGAINST BASES OF NATIONAL SAFETY

У статті розглядаються питання, що присвячені використанню результатів оперативної діяльності в розслідуванні шпигунства. Автором пропонується розглядати чотири історичні етапи, кожен з яких характеризується певним ступенем нормативного регулювання самої оперативної діяльності контррозвідки, особливостями використання результатів цієї діяльності в розслідуванні.

Ключові слова: *оперативна діяльність, розслідування, шпигунство, використання результатів оперативної діяльності в розслідуванні.*

В статье рассматриваются вопросы, посвященные использованию результатов оперативной деятельности в расследовании шпионажа. Автором предлагается рассматривать четыре исторических этапа, каждый из которых характеризуется определенной степенью нормативного регулирования самой оперативной деятельности контрразведки, особенностями использования результатов этой деятельности в расследовании.

Ключевые слова: *оперативная деятельность, расследование, шпионаж, использование результатов оперативной деятельности в расследовании.*

The questions sanctified to drawing on the results of operative activity in investigation of espionage are examined in the article. It is suggested to examine four historical stages an author, each of that characterized by the certain degree of the normative adjusting of operative activity, features of drawing on the results of this activity in investigation.

Key words: *operative activity, investigation, espionage, drawing on the results of operative activity is in investigation.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку України в умовах євроінтеграції активно здійснюється процес побудови правової держави, відбувається переосмислення цінностей та значення багатьох правових інститутів і державних механізмів. Сьогодні українська спецслужба відмовляється від «тотального» принципу застосування контррозвідувального пошуку, в її практику впроваджується диференційований підхід до організації протидії конкретним іноземним спецслужбам. Водночас основною задачею держави у сфері забезпечення національної безпеки було й залишається своєчасне виявлення й належна оцінка захищеності прав і свобод людини, громадянина, а також усунення існуючих та попередження ймовірних джерел загроз національним інтересам. У зв'язку з цим вивчення історії виникнення й розвитку структур спеціальних служб та кримінально-правового забезпечення їх діяльності як основних елементів реалізації кримінально-правової політики держави є актуальним.

Питання кримінальної відповідальності за шпигунство й державну зраду, проблеми встановлення й доведення вини осіб, причетних до вчинення таких злочинів, особливості розслідування й використання в розслідуванні державних злочинів результатів контррозвідувальної діяльності мають багатолітню історію, як і сама шпигунська діяльність, котра зазнала істотних змін від появи перших випадків шпигунства до широко розгалуженої шпигунської діяльності теперішніх часів. Дослідженням історичних аспектів протидії спецслужб шпигунству і державній зраді займались вітчизняні й зарубіжні науковці, зокрема, Є.В. Анісімов, О.Ф. Бантишев, І.В. Гора, О.В. Зайцев, С.В. Клименко, В.А. Колесник, Ю.В. Колесник. С.С. Кудінов, М.А. Погорецький, В.М. Рябчук, М.І. Семеновський, А. Тер-Арутюнян, М.І.Умнов**,** С.Л. Фальченко, В.Р. Філіпенко, О.І. Філюшкін, Р.Л. Чорний, О.В. Швидкова, М.Є. Шумило, О.Н. Ярмиш та інші науковці й практики. Ці автори зробили вагомий внесок у історію досудового розслідування шпигунства та державної зради, створили наукове підґрунтя для подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Метою статті виступає дослідження історичних аспектів використання результатів оперативної діяльності в розслідуванні шпигунства й державної зради, що дає змогу виявити тенденції розвитку явищ, які нас цікавлять, знайти і зрозуміти на цій основі закономірності ефективної протидії таким вкрай небезпечним злочинам проти основ національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Передумови зародження оперативних служб, які протидіяли шпигунству, та особливості використання результатів їх діяльності в розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки виникають у своєрідному правовому середовищі. Потреба вивідати наміри, плани, можливості своїх ворогів з'явилась, мабуть, ще тоді, коли люди почали воювати. Історичні джерела, літературні пам'ятки свідчать про те, що таємна роз-

© В. О. Ходанович, 2018

відувальна, шпигунська діяльність є однією із видів діяльності людства. Важливим у розумінні сутності цієї проблеми є те, що з самого початку розвитку шпигунської діяльності були й відповідні державні органи та особи, які протидіяли такій злочинній діяльності. Отже, шпигунська діяльність і протилежна їй діяльність з виявлення таких фактів була притаманна державам усіх часів і народів. І це цілком зрозуміло, адже протягом всієї історії людства різні держави й з різних причин були суперниками одна одній. Здійснення певною державою таємних заходів, спрямованих на попередження посягань на її безпеку, а також встановлення осіб, винних у порушенні такого роду державних інтересів, – цілком закономірне явище.

Майже кожна держава споконвічно намагалась застосовувати негласні методи роботи для забезпечення своєї безпеки. Ведучи мову про існування розвідувальної і контррозвідувальної діяльності в давні часи, вірменський науковець-історик А. Тер-Арутюнян звертає увагу на історичні пам'ятки, які містять відомості про діяльність із забезпечення зовнішньої та внутрішньої безпеки на території давньої Вірменії, зокрема, щодо розвідувальної діяльності та її окремих складників. Ці факти датуються урартським періодом (Ванське царство, IX–VI ст. до н.е.). Аналіз змісту клинописних пам'яток вказаного періоду, а також інших джерел, свідчить, що у Ванському царстві розвідувальна та контррозвідувальна діяльність були поставлені на державну основу і є одним із напрямів державної діяльності [1, с. 90]. Зародки контррозвідувальної діяльності можна виявити в едиктах римських преторів, у інквізиційних процесах середньовічних трибуналів, у практиці дяків російського розшукового приказу. Навіть існує думка, що розшук шпигунів існував і у додержаних формах організації суспільного життя, щоправда, тоді він, на думку дослідників, носив суто приватний характер [2, с. 9–16].

Відомий вітчизняний науковець О.Н. Ярмиш, висвітлюючи проблеми історико-правових досліджень в Україні, звертає увагу на те, що закономірним є поділ історичних епох на періоди відповідно до найбільш значущих законодавчих актів. З іншого боку, не слід нівелювати й загально соціальні критерії [3, с. 162]. Фактично взаємозв'язок оперативної діяльності контррозвідки і органів, що здійснювали розслідування державних злочинів можна прослідкувати, виділивши декілька самостійних етапів.

Перший етап (кінець XIX – початок XX століття) – це період виникнення і становлення контррозвідки як самостійного органу, її правового регулювання та перших спроб використання поліцейськими органами результатів контррозвідувальної діяльності в розслідуванні шпигунства та державної зради.

Необхідно зазначити, що диференціація оперативної діяльності й кримінального процесу в колишній російській державі та в землях, що входили до її складу, більш-менш оформилася після судової реформи, яка мала місце наприкінці XIX століття. Теоретичним обґрунтуванням необхідності створення спеціальних підрозділів стала ідея щодо того, що негласний розшук є необхідною допоміжною частиною діяльності з розслідування. У проекті закону «Про організацію розшукової частини в Імперії» була проведена межа між оперативно-розшуковими й слідчими діями. Чітко було визначено, що слідчі дії можуть проводитися лише після порушення кримінальної справи, а здійснення оперативно-розшукової діяльності є можливим також і до її порушення. Услід за розмежуванням поняття «дізнання» й «розшук» було відмічено, що оперативна діяльність не є власне формою дізнання, а має самостійне значення [4, с. 14].

Досудове провадження на території України, яка на той час входила до Російської імперії, регламентувалося Статутом кримінального судочинства, прийнятим 20 листопада 1864 р. Цей Статут прямо встановлював: основні обов'язки поліції полягають у тому, щоб допомогти судовим приставам. Так, у ст. 254 було закріплено положення, відповідно до якого при проведенні дізнання поліція усі потрібні їй відомості збирає шляхом розшуку, словесним розпитуванням та негласним спостереженням, не проводячи ні обшуків, ні виїмок в домах. Стаття 312 прямо вказувала, що прокурор та його товариш не повинні вимагати початку слідства без достатніх на те підстав. У сумнівних випадках вони зобов'язані збирати відомості шляхом негласного поліцейського розвідування [5]. Отже, вперше на законодавчому рівні були чітко розмежовані оперативна й процесуальна діяльність, а також розкрито їх взаємозв'язок і взаємодію. На той час ще не існувало такого самостійного виду діяльності державних органів як контррозвідувальна, а був політичний розшук. Після того, як у серпні 1880 р. було створено Департамент державної поліції у складі Міністерства внутрішніх справ, почав активно формуватися якісно новий підхід до діяльності органів політичного розшуку, пріоритет в якій став надаватися агентурній роботі. Відбулися зміни і в системі органів, які наділені правом здійснення цього виду діяльності, котрі супроводжувалися пошуком нових методів не процесуальної діяльності, у тому числі й за кордоном. Використання специфічних методів роботи було характерним і для розвідки, зокрема й військової, яка мала свої нормативні документи, що регламентували розвідувальну діяльність [6, с. 442].

Розслідування у справах про державні злочини здійснювалося спеціально виділеними для цієї мети офіцерами Корпусу жандармів чи чиновниками Департаменту поліції. Офіцери Корпусу жандармів при одержанні відомостей від своїх негласних співробітників, що мали відношення до політичного розшуку, зобов'язані були повідомляти про це начальників охоронних відділень, а ті своєю чергою, перевіряючи таку інформацію, проводили необхідні подальші розшукові заходи. Положення надавало право начальникам охоронних відділень в інтересах оперативної діяльності, крім даних агентури і спостереження, користуватися іншими негласними джерелами інформації, що були в жандармських управліннях та інших правоохоронних органах.

Вже в ті роки питання щодо використання даних, які отримані негласним шляхом в процесі розслідування злочинів, деякою мірою передбачалися нормативними документами. Так, Інструкцією про перлюстрацію наголошувалося, що оскільки перлюстрація є справою абсолютно таємною, слідство не може посилатися на перехоплену кореспонденцію. Навіть охоронні відділення та жандармські управління на місцях отримували з Департаменту поліції отриману за допомогою перлюстрації інформацію з позначкою «агентурні дані». В доповіді міністра внутрішніх справ І.М. Дурново царю Миколаю ІІ від 5 січня 1895 р. «Про перлюстрацію» підкреслювалося, що головною метою перлюстрації є вилучення з приватної кореспонденції таких відомостей про державні події, таких заяв суспільної думки відносно ходу справ в Імперії і такої оцінки дій урядових осіб, котрі офіційним шляхом майже ніколи не могли бути висловленими [7, с. 13].

З прийняттям у 1911 р. «Положення про контррозвідувальні відділи» у царській Росії юридично було закріплене утворення системи контррозвідувальних органів. Підвищений інтерес становлять дослідження проблеми контррозвідувальної діяльності на початку ХХ ст. (власне з часу створення контррозвідки), коли в державному устрої відбувались значні метаморфози. Зазвичай «новий» уряд постійно реорганізовував контррозвідку. Перший етап існування контррозвідки регламентувався «Положенням про контррозвідувальні відділення» від 8 червня 1911 р., «Інструкцією начальникам контррозвідувальних відділень» від 8 червня 1911 р.; «Настановою по контррозвідці у військовий час» від 6 червня 1915 р.; «Інструкцією агенту спостереження по контррозвідці» від 6 червня 1915 р.

В окремий період існування контррозвідки на цьому етапі регламентувалося «Тимчасовим положенням про контррозвідувальну службу у внутрішньому районі» від 23 квітня 1917 р.; «Тимчасовим положенням про контррозвідувальну службу на театрі військових дій» від 2 травня 1917 р.; «Інструкцією з організації й здійснення негласного зовнішнього спостереження за особами, котрі підозрюються у військовому шпигунстві» від 5 травня 1917 р.; «Проектом тимчасового положення про права й обов'язки чинів сухопутної та морської контррозвідувальної служби з провадження розслідування» від 17 червня 1917 р. [8, с. 68–69]. Отже, навіть в назві деяких нормативних документів того часу певною мірою зачіпляються питання використання оперативної діяльності контррозвідки в розслідуванні державних злочинів. Так, при розробці загальної Інструкції з контррозвідки комісією Генерального штабу, окрім пропозицій з проекту Одеського військового округу, знайшли підтримку й визначення поняття «контррозвідки» як діяльності, що міститься у своєчасному виявленні осіб, котрі займаються розвідкою для іноземних держав і в прийнятті заходів щодо протидії розвідувальній роботі цих держав в Росії. Доповнення, що пропонували чиновники МВС, внесли ще більшу конкретність. Вважалось, що кінцева мета контррозвідки – притягнення до судової відповідальності осіб, яких викрито у здійсненні військового шпигунства, на підставі ст. 108-119 Кримінального Уложення 1903 р., чи ж припинення діяльності названих осіб хоча б й адміністративними заходами. Також в проекті наголошувалось на тому, що найбільш раціональною мірою контррозвідки є організація правильно й широко поставленої секретної агентурної служби. Потенційні шпигуни були поділені на 21 групу. До першої групи, яка вимагала «особливої уваги» контррозвідки, були віднесені всі іноземні військові агенти, за котрими необхідно було здійснювати періодичне «візуальне спостереження», а військових агентів Німеччини, Австро-Угорщини, Великобританії, Японії, Швеції, Туреччини, Північно-Американських Сполучених Штатів та Італії передбачалось забезпечити «внутрішнім спостереженням», тобто ввести до їх найближчого оточення таємних інформаторів. На представників інших 20 груп увагу необхідно було б звертати вибірково, в залежності від вказування на них агентури [9, с. 126].

У наукових публікаціях того часу розшукова робота вважалася частиною дізнання. Сутність розшуку і дізнання полягала в тому, щоб виявити сліди та ознаки дій, за якими можна визначитися щодо протиправних їх властивостей, а також всі обставини справи, які б вказували на можливого злочинця [10, с. 415]. Про роль результатів оперативної діяльності в кримінально-процесуальному праві свідчать окремі законодавчі акти того часу. Так, у нормах Статуту про попередження й припинення злочинів, які регулювали боротьбу з різноманітними видами злочинних проявів, містилися статті Статуту кримінального судочинства або посилання на них (статті 114, 465 та інші) [11, с. 137].

Слідчі закінчували кримінальні справи направленням до суду навіть про ті події, за котрими не були встановлені ані злочинець, ані факт злочину. Всього в Російській імперії за справами про шпигунство з 1911 по 1914 рік було засуджено судом 31 особу, більшість з яких були російськими підданими. Наприклад, у 1912 р. з 14 осіб, засуджених за шпигунство, лише 5 були іноземцями, до того ж четверо з них майже зразу отримали свободу і були відправлені за кордон до своїх країн, а 9 російських підданих були засуджені до різних строків каторжних робіт. У 1913 р. з 9 засуджених 4 були іноземцями. Це пояснювалося тим, що не кожна особа, яка була затримана за шпигунство, притягалась до кримінальної відповідальності, адже ті цивільні слідчі, котрі проводили розслідування за матеріалами, що були надані контррозвідкою, плутались у тонкощах та протиріччях в поясненнях військового відомства з питань шпигунства. В цій обстановці значно простіше було, не порушуючи кримінальної справи, видворяти з імперії іноземців, яких не лише підозрювали у шпигунстві, а й які були затримані на гарячому. Отримувати дані щодо шпигунських дій певних осіб, які б були підставою до порушення кримінальної справи, контррозвідці було занадто складно. Не-

достатня кількість агентів змушувала контррозвідку постійно звертатись по допомогу до жандармських управлінь та охоронних відділень для здійснення візуального спостереження за особами, котрі підозрюються у шпигунстві. В «Положенні про негласний поліцейський нагляд» від 1882 р. передбачалось проведення поліцією негласного нагляду як способу попередження державних злочинів шляхом спостереження за особами сумнівної благонадійності [12, с. 89].

У 1871 р. з метою захисту державних інтересів було розширено процесуальні повноваження офіцерів окремих корпусів жандармів. Акти дізнання, проведеного жандармськими офіцерами у справах про державні злочини, замінили акти попереднього слідства [13, с. 376]. Необхідно зазначити, що в Україні на початку XX ст. за часів правління гетьмана П. Скоропадського також активно створювалися і діяли спеціальні підрозділи МВС, які займалися агентурною роботою [14, с. 6]. У структурі МВС гетьманату було створено Департамент Державної варти (ДДВ) з функціями протидії кримінальним злочинам, контррозвідувального захисту існуючого устрою, підтримки безпеки на транспорті та ін. Підрозділом Департаменту Державної варти, що безпосередньо займався контррозвідувальною роботою, протидією політичним злочинам та іншим особливо небезпечним діянням, виступав Освідомлювальний відділ. Його формування почалося у червні 1918 р. за розпорядженням директора ДДВ Ю. Шкляревського. Безпосередньо цим займався майбутній начальник відділу Л. Пономарьов, який розробив «особливий шифр для зносин» по службі. Освідомлювальні відділи створювалися при міських, повітових та губернських органах влади, підпорядковуючись в оперативно-службовому відношенні лише по відомчій вертикалі. При розробленні штату керувалися досвідом минулих органів політичного розшуку. Метою цієї служби було «забезпечення на території Української держави державного прядку і суспільної безпеки». Провідним інструментом цієї роботи виступала «таємна агентура». Особлива увага приділялась збереженню в таємниці особистих негласних помічників. У справі політичного розшуку досить важливим було збереження особистості таємного співробітника від можливого викриття. Зазначалось, що треба мати на увазі, що дійсне прізвище таємного співробітника мало бути відоме тільки особі, яка керує ним [15, с. 23]. Отже, за всієї еклектичності наведені матеріали містять базу для висновку про те, що основи контррозвідувальної діяльності і значення органів контррозвідки в розслідуванні державних злочинів були закладені давно і значною мірою зумовлені історично.

Другий етап (1917 р. – 1958 р.) – це період реакції держави на необхідність функціонування контррозвідувальних підрозділів з протидії шпигунству і державній зраді, активного використання результатів контррозвідувальної діяльності в розслідуванні злочинів проти держави.

Питання про зв'язок оперативної діяльності органів державної безпеки із процесуальною при розслідуванні особливо небезпечних державних злочинів вирішувалися на різних етапах розвитку органів державної безпеки по-різному. Розвиток слідчого апарату новоствореної радянської держави відбувався за відсутності єдиного підходу до визначення його місця в структурі органів державної влади та обсягу процесуальних повноважень. В результаті пошуку ефективної правової моделі слідчих органів у 1922–1958 роках функція досудового розслідування була повністю передана від органів судової влади до органів дізнання та слідчих підрозділів, організаційно підпорядкованих різним відомствам (надзвичайним комісіям, Головному Політичному Управлінню, прокуратурі, Комітету державної безпеки та іншим). Вітчизняні науковці С.С. Кудінов та О.В. Швидкова звертають увагу на те, що у зазначений період здійснювалися спроби поєднати розшукову та процесуальну діяльність в рамках однієї посадової особи і така практика не дала соціально корисного результату [16, с. 56].

У грудні 1917 р. була створена Тимчасова Надзвичайна Комісія, в межах якої було організовано роботу низки відділів. Одним із завдань цієї комісії було проведення розшукових та інших оперативних негласних заходів, насамперед з метою протидії контрреволюційним елементам та розвідкам імперіалістичних держав. Самостійно кожним оперативним відділом та міськими чекістськими апаратами здійснювався облік шпигунських, антирадянських та інших ворожих елементів. Також цими підрозділами здійснювався облік найбільш цінних оперативних матеріалів та власної агентури. Така робота надавала можливість проводити перевірку підозрюваних у причетності до шпигунства осіб оперативним шляхом без їх затримання. На початку 1919 р. у ТНК і її органах на місцях було скасовано інститут слідчих, натомість на оперативних працівників покладали обов'язок проводити розслідування кримінальних справ за агентурними розробками, які вони ж і реалізовували. Тим самим переслідувалась мета забезпечення тісного зв'язку агентурно-оперативної і процесуальної діяльності. Порядок слідчої роботи визначався «Інструкцією слідчої частини Управління Особливих відділів». Обґрунтованість оперативних дій і матеріалів перевірялась у ході слідства по справі. Слідчий відповідав за те, щоб усім арештованим якнайшвидше було пред'явлене обвинувачення, а якщо матеріалів для цього було недостатньо, то за розпорядженням старшого слідчого без будь-яких інших узгоджень арештованих звільняли з-під варти [17, с. 97–99]. 30 травня 1919 р. ВУЦВК затвердив Положення про Всеукраїнську та місцеві надзвичайні комісії (ВУНК). Відповідно до цього Положення ВУНК була відділом наркомату внутрішніх справ. У її складі було створено юридичний відділ, який здійснював розслідування та передавання справ до революційного трибуналу [18, с. 177].

У 1920–1938 роки інститут попереднього слідства в органах безпеки був скасований – слідчі і розшукові функції виконувалися оперативними працівниками [19, с. 188]. В 40-х роках XX ст. відбувалась нескінченна трансформація спеціальних

служб та правоохоронних органів. Постановою ЦВК СРСР від 10 червня 1934 р. був створений загальносоюзний Народний Комісаріат внутрішніх справ, ОГПУ увійшло до його складу як Головне управління державної безпеки. НКВС, НКДБ, Головне управління контррозвідки Наркомату оборони СРСР «Смерш», МДБ, КДБ – це далеко не повний перелік назв суб'єктів, що здійснювали контррозвідувальну та оперативно-розшукову діяльність на цьому досить не тривалому історичному етапі. У 1938 р. в органах державної безпеки знову було введено інститут слідчих. Чинними на той час відомчими наказами на них покладався обов'язок при розслідуванні кримінальних справ постійно підтримувати тісний контакт з оперативними відділами для того, щоб спільними узгодженими діями, використовуючи процесуальні та оперативні засоби, розкривати тяжкі злочини, до яких відносили насамперед шпигунство та державну зраду. Тісний контакт мав на меті також допомагати оперативним відділам здобувати дані розвідувального і контррозвідувального характеру, які їх цікавили, а також дані, що необхідні для проведення заходів профілактичного впливу на об'єктів зацікавленості.

Післявоєнний період розвитку оперативно-розшукових та контррозвідувальних органів характеризувався цілком логічним уособленням оперативно-розшукової діяльності у сфері державної безпеки і у сфері боротьби із загально-кримінальними злочинами. З цією метою у березні 1946 р. було створено два самостійні відомства – МДБ та МВС. Особливістю використання результатів контррозвідувальної діяльності в розслідуванні державних злочинів (злочинів проти держави) було те, що їх використання регулювалося лише відомчими наказами й інструкціями. Характерним для того періоду було й те, що результати оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності або автоматично визнавалися слідчими органами й судами як докази, або взагалі не фігурували в матеріалах кримінальних справ.

Третій етап (1958–1991 рр.) – це період стабілізації правового регулювання оперативно-розшукової, а в органах державної безпеки – «оперативної» діяльності та підготовка до «змін» в порядку використання результатів цієї діяльності в розслідуванні злочинів проти держави.

Каталізатором наукової активності виступив термін «оперативно-розшукові заходи», що пронизував кримінально-процесуальне законодавство. Так, в ст. 29 Основ кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік вказувалося на те, що на органи дізнання покладалося прийняття необхідних оперативно-розшукових мір з метою виявлення ознак злочинів та осіб, що їх вчинили [20]. Аналогічне положення було закріплене і в ст. 103 КПК України [21]. Проте на законодавчому рівні не було розкрито поняття оперативно-розшукових заходів, їх застосування регламентувалося таємними документами, навіть назви яких були таємницею і не піддавалися розголошенню. Необхідно зазначити, що у 60-х роках минулого століття в союзних республіках колишнього СРСР на основі прийняття Кримінально-процесуальних кодексів досудове розслідування у формі дізнання й досудового (попереднього) слідства здійснювалося відповідно органами дізнання (ст. 101 КПК України 1960 р.) та слідчими прокуратури, органів внутрішніх справ, органів Державної безпеки (ст. 102 КПК України 1960 р.). До того ж на органи дізнання покладався обов'язок прийняття необхідних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочинів та осіб, що їх вчинили (ч.1 ст. 103 КПК України 1960 р.). Отже, органи дізнання виконували дві функції: слідчу й оперативно-розшукову. Слідчий міг надавати органу дізнання доручення щодо проведення розшукових та слідчих дій, а отже, вимагати сприяння при проведенні окремих слідчих дій (ч. 3 ст. 114 КПК України 1960 р.). Сама ж оперативно-розшукова (оперативна) діяльність регулювалася закритими відомчими нормативними актами, й слідчий не міг впливати на вибір оперативно-розшукових заходів або знайомитися з їх змістом. У стиснутому вигляді йому повідомлялось лише про їх результати, які використовувалися слідчим як орієнтовна інформація.

Необхідно звернути увагу й на те, що використання контррозвідувальними підрозділами спеціальних засобів і методів в протидії шпигунству здійснювалось не у довільному порядку, не на власний розсуд кожного з виконавців, а підпорядковувалось певним нормативним вимогам. З самого початку сформувалося розуміння того, що таке застосування оперативних сил і засобів не лише надає змогу органам державної безпеки здійснювати негласно, утаємничено боротьбу зі шпигунством, але й межує із порушенням окремих прав законослухняних громадян, безпідставне чи надмірне порушення яких завдає шкоду інтересам держави та дискредитує роботу органів державної безпеки. Тому розроблення правил, інструкцій, рекомендацій, що містилися в наказах даного відомства, мало на меті створення не лише можливостей для застосування спеціальних сил і засобів контррозвідувальної діяльності, а й формування нормативної бази для їх використання. В органах державної безпеки функції дізнання також регулювалися відомчими наказами й інструкціями, що мали відповідний гриф обмеження доступу до викладеної в них інформації.

Увесь радянський кримінальний процес будувався на принципі, відповідно до якого попереднє розслідування обмежувалось відкритими способами збирання доказів, тобто за допомогою слідчих дій. Так, в Основах кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік від 1958 р., з яких вийшли всі кодекси радянських республік, знайшлося місце лише одній негласній дії – накладенню арешту на кореспонденцію та її виїмці (ст. 35 Основ). Хоча стаття 29 Основ одночасно дозволяла органам дізнання проводити деякі оперативно-розшукові дії, проте ці оперативні заходи зазвичай не регулювались процесуальним законом, а їх результати напряму не були джерелами доказів. Активізація наукового інтересу до доказової цінності результатів ОРД була викликана законом СРСР від 12 червня 1990 р., яким

було внесено зміни до ст. 29 Основ. Нова редакція покладала на органи дізнання прийняття необхідних оперативно-розшукових заходів, у тому числі з використанням відеозапису, звукозапису з метою виявлення злочинів й осіб, що його вчинили, виявлення фактичних даних, котрі можуть бути використані як докази після їх перевірки у відповідності до вимог кримінально-процесуального законодавства.

Четвертий етап (1992 р. й до сьогодні) – правове регулювання оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності, внесення змін в КПК України 1960 р. стосовно використання результатів ОРД в розслідуванні, прийняття у 2012 р. нового, а сьогодні вже чинного КПК України, своєрідна процесуалізація оперативно-розшукової діяльності шляхом введення інституту негласних слідчих (розшукових) дій».

Знаний науковець М.Є.Шумило звертає увагу на те, що з прийняттям у 1992 р. Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», попри те, що у тогочасних наукових джерелах активно відстоювалася ідея, що поліційна (оперативно-розшукова) та кримінально-процесуальна діяльність – це два самостійні види державної діяльності, які здійснюються у різних правових режимах, тягнуть за собою неоднорідні юридичні наслідки, в законодавстві намітилася тенденція до їх поєднання на початкових стадіях кримінального провадження [19, с. 189]. Необхідно зазначити, що юридична наука на час прийняття у 1992 р. Закону «Про ОРД» допускала кримінально-процесуальне використання оперативно-розшукової інформації як: підстав для порушення кримінальної справи у сукупності із таким приводом, як безпосереднє виявлення ознак злочину органом дізнання; засоби виявлення доказів (джерел доказів); речових та документальних джерел фактичних даних; підстав прийняття рішення щодо проведення окремих слідчих дій, наприклад, обшуку; інформації, яка надавала допомогу при оцінці доказів й вирішенні питання щодо доцільності прийняття процесуальних рішень. Майже всі ці можливості знайшли відображення у відповідних законах.

Застосування оперативних сил і засобів при розслідуванні злочинів проти держави неодмінно було пов'язане з поняттям оперативно-розшукової діяльності органів СБ України як одного з правоохоронних органів спеціального призначення, якому надано право використання передбачених законом гласних та негласних сил і засобів для виявлення, попередження, розкриття і розслідування злочинних проявів та розробки заходів з протидії злочинності. Відповідно до положень статті 5 Закону України «Про ОРД», здійснення такого виду діяльності в органах служби безпеки було покладено на розвідку, контррозвідку, військову контррозвідку, підрозділи захисту національної державності, боротьби з корупцією та організованою злочинністю. Це відповідало головним завданням, покладеним на СБ України Законом «Про Службу безпеки України», де обов'язком СБ, відповідно до ст. 24, визначено виявлення, припинення і розкриття злочинів, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції СБ; проведення дізнання і слідства у цих справах; розшук осіб, які переховуються від слідства у зв'язку із вчиненням зазначених злочинів; здійснення контррозвідувальних заходів з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України; здійснення профілактики правопорушень у сфері державної безпеки; надання наявними силами і засобами, у тому числі й технічними, допомоги органам внутрішніх справ, іншим правоохоронним органам у боротьбі зі злочинністю та інше [22]. На ефективності функціонування сформованої у 2000–2012 роках правової моделі органів досудового розслідування негативно позначилась низка чинників, зокрема: дізнання як форма розслідування злочинів не мало самостійного значення та здійснювалося суб'єктами, для яких процесуальна діяльність не була основною; для забезпечення ефективного використання слідчими в кримінальному провадженні матеріалів оперативно-розшукової діяльності мала бути налагоджена взаємодія слідчих та оперативних підрозділів [16, с. 57].

Сьогодні змінюються підходи до здійснення контррозвідувальної роботи, вносяться певні корективи, враховуються зміни, що відбуваються у світі, в сфері міждержавних стосунків. Позиція СБ України в новій історичній добі ґрунтується на засадах підпорядкованості контррозвідувальних заходів нормам чинного законодавства, захисту на цій основі прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави, як на території України, так і за її межами, специфічними засобами і методами спецслужби. Така діяльність контррозвідувальних підрозділів спрямована на протидію злочинності й забезпечення національної безпеки та захисту національних інтересів. В цьому розумінні співробітники контррозвідувальних підрозділів, маючи в своєму розпорядженні відповідні оперативні сили та засоби, виявляють, припиняють тяжкі злочини, фіксують ознаки злочинної діяльності та вживають заходів до розкриття злочинів, віднесених до підслідності СБ України та їх оперативного відома. Саме тому їх діяльність має важливе значення для здійснення кримінального провадження.

Висновки. Процес становлення й формування оперативно-розшукової й контррозвідувальної діяльності чітко відбиває дві тенденції: необхідність вирішення превентивних завдань в аспекті охорони інтересів держави; забезпечення ефективної діяльності з розкриття й припинення злочинів проти основ національної безпеки. Україна пройшла тривалий період створення системи оперативних органів державної безпеки від аморфної до чіткої структури, кожний ланцюг якої спрямований на вирішення конкретних задач забезпечення державної безпеки.

Розгляд в історичній ретроспективі проблем використання результатів контррозвідувальної діяльності в розслідуванні шпигунства, державної зради та інших злочинів, починаючи з часу створення контррозвідки та її простих форм й закінчуючи по-

тужними державними структурами, дозволяє виявити сталу тенденцію використання можливостей контррозвідувальної й оперативно-розшукової діяльності органів безпеки держави у вирішенні завдань досудового розслідування шпигунства в кожний конкретно-історичний період.

ЛІТЕРАТУРА:

1. А. Тер-Артунян. Некоторые актуальные вопросы разведывательной деятельности иностранных государств. «21 ВЕК», № 1(17), 2011. С.90-99.

2. Агутин А.В. Частный детектив в уголовном процессе: Монография. Нижний Новгород: Нижегородская правовая академии, 2001. 162 с.

3. Ярмиш О. Актуальні проблеми історико-правових досліджень в Україні. Вісник Академії правових наук України. 2003. Вип. 2(33)-3(34). С. 161–170.

4. Матиенко Т.Л. Сыскная полиция в России во второй половине XIX – начале XX в.в.: автореферат дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1999. 24 с.

5. Устав уголовного судопроизводства. В книге: Российское законодательство X-XX в.в. Судебная реформа. Т. 8. Москва, 1991. с. 145–151.

6. Алексеев М. Военная разведка России. Первая мировая война. Кн. III, Ч. 1. Москва: Изд. дом «Рус. Разведка», 2001. 510 с.

7. Измозик В.С. Перлюстрация в начале XX века и ее роль в политической жизни России. Исторические чтения на Лубянке 2003 год. Власть и органы государственной безопасности. Москва, 2004. С. 13–19.

8. Шумилов А.Ю. Уроки истории нормативного регулирования оперативно-розыскной деятельности отечественных спецслужб. Исторические чтения на Лубянке. 2003 г. Власть и органы государственной безопасности. Москва, 2004. С. 61–70.

9. Греков Н.В. Русская контрразведка в 1905–1917 г.г. Москва: МОНФ, 2000. 501 с.

10. Розин Н.Н. Уголовное судопроизводство: Пособие к лекциям / Н.Н. Розин. 3-е изд., пересмотр. Петроград: изд. юрид. кн. скл. Право, 1916. 603 с.

11. Устав о предупреждении и пресечении преступлений. СПб, 1872. 159 с.

12. Добряков В.М. Краткий систематический свод действующих законоположений и циркулярных распоряжений, относящихся до обязанностей чинов губернских жандармских управлений по наблюдению за местным населением и по производству дознаний. Санкт-Петербург, 1903. 251 с.

13. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2-х т. Санкт-Петербург: Альфа, 1996. Т. 2. 607 с.

14. В мире спецслужб. Журнал для профессионалов и интересующихся историей. Киев, 2004. № 5.

15. Усенко В.Ф., Некрасов В.А., Мацюк В.Я. Використання конфіденційної допомоги громадян у боротьбі зі злочинами: Погляд сьогодення. Монографія. Київ: КНТ, 2007. 204 с.

16. Кудінов С.С., Швидкова О.В. Щодо перспектив розвитку органів досудового розслідування у кримінальному процесі України. Теоретичні і практичні проблеми досудового розслідування в кримінальному процесі України: Матеріали наукової конференції (16 грудня 2016 року. м. Київ). Київ: ВЦУ ААУ, 2016. С. 55–59.

17. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1971. 251 с.

18. Історія держави та права України: Підручник: У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. Т. 2. Кол. авторів: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін. Київ: Видавничий дім «Ін. Юре», 2000. 580 с.

19. Шумило М.Є. Поліційна і кримінально-процесуальна діяльність: на стику минулого і сучасного. Науковий вісник НА СБ України. 2015. № 57. С. 184–195.

20. Ведомости Верховного Совета СССР. 1959. № 1. Ст.15.

21. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР від 28.12.1960 (1000-05) ВВР, 1961. № 2 ст. 15.

22. Закон України «Про Службу безпеки».